

Verkstaden som skola eller skolan som verkstad: Om produktion som pedagogisk praktik i svensk yrkesutbildning

(The workshop as school or the school as workshop: Production as educational practice in Swedish vocational education and training)

Åsa Broberg

Stockholm University, Sweden (asa.broberg@edu.su.se)

Abstract

The workshop school was a particular form of education in the Swedish vocational education system of 1918. It was established and developed over a period of 50 years before it disappeared in the upper secondary reform of 1968. The workshop school differed, in many respects, from the kind of school workshops of today where students attain most of their vocational practice. It was not unusual that the workshop schools operated as small business enterprises on the local market, even when the municipality was the organizer of the education. The wide scope of this article is about this historical phenomenon. The aim is to investigate the production as a pedagogical tool through the artefacts and spaces of the workshop school. This is done within the theoretical framework materiality of schooling, a perspective that can be described as school archaeology. City- or municipal archives hold a treasure trove of photographs and narratives from the era of workshop schools in Sweden. They reveal how production shaped the content and relations to society in a very different way from the vocational training that takes place in the modern school workshop.

Keywords: workshop school, production, pedagogical practice, history of VET, materiality of schooling

Inledning

Det finns byggnader som är byggda *av* skolungdomar *för* skolungdomar. I Östanå står fyra tvåvåningshus som är byggda av elever i Värmlands läns centrala verkstadsskola. Det första huset som byggdes var ett elevhem som invigdes av landshövdingen lördagen den 17 februari 1945. Skolan expanderade och det blev till slut fyra elevhem och där till ett litet bostadsområde i närheten av skolan – allt byggt av elever (Öjersson, personlig kommunikation, februari 2012). Det här är inte det enda exemplet. Runt om i landet finns det möbler, målningar och stuckaturer i kommunalhus och skolor som också är förtingligt skolarbete. När de byggdes var de bokstavligen en del av utbildningen, inte bara en byggnad där utbildning bedrevs eller en möbel till kollegierummet. I den svenska yrkesutbildningens historia har det producerats olika ting utifrån olika förställningar om lärande. Föreställningar om lärande i yrkesutbildning knyter an till två olika traditioner: lärande i yrkestraditionen och lärande i skolans tradition. Artikeln tar fasta på de materiella uttrycken för dessa två traditioner som har en empirisk förankring i skolornas utformning som verkstäder eller skolverkstäder och i de arbeten, i de ting som lärandet producerade. Yrkesutbildning präglas av båda dessa lärandetraditioner samtidigt, men i olika tider har balansen mellan dem sett olika ut. Under den period som artikeln i första hand rör sig inom, det tidiga 1920-talet till 1970-talet dominerades yrkesutbildning av lärande i yrkestraditionen. Under mitten av 1900-talet sker emellertid en förändring i den pedagogiska diskursen till förmån för en mer metodbaserad utbildning som hämtade legitimitet från lärande i skolans tradition. Den produktion som artikeln undersöker, dess artefakter och spatiala dimensioner, var förankrad i lärande i yrkestraditionen. Detta lärande har därmed en mer framträdande plats i undersökningen. Lärande i skolans tradition kommer emellertid också att beröras och fungera som referenspunkt för att tydliggöra skillnader i villkor för yrkesutbildningens kunskapsinnehåll och relation till samhället som hänger samman med de olika rum som yrkesutbildning tar plats i och de ting som skapas i och för yrkeslärande.

Syftet med denna artikel är att undersöka produktion som pedagogisk praktik i den äldre svenska yrkesutbildningen genom dess koppling till skolans materialiteter i form av skolornas utformning och lokalisering samt de föremål som producerades för och i yrkesundervisning. Fokus ligger på verkstadsskolorna, en av flera skolformer i den äldre svenska yrkesutbildningen. I början av 1900-talet var det en ganska marginell skolform men antalet skolor och andelen elever i yrkesutbildning som fick sin utbildning i verkstadsskolor ökade stadigt (SCB, 1984). Under 1950-talet ökade expansionen kraftigt och den gymnasiala yrkesutbildningen som tillkom 1971 kan spåra sina rötter tillbaka till just verkstadsskolorna. Det är emellertid skillnaden mellan verkstadsskolan och skolverkstaden i gymnasiet som blir tydlig genom en undersökning av produktion-

en som pedagogisk praktik, av vad som producerades och var det producerades. Artikelns syfte att belysa den produktionsbaserade yrkesutbildningen genom dess rum och ting preciseras genom följande fråga: Vilket yrkespedagogiskt innehåll kunde förmedlas genom verkstadsskolans rum och ting?

Metodansats – skola och undervisning som arkeologi

I tidskriftsartiklar och arkivmaterial från yrkesutbildningens historia finns mängder av bilder och berättelser där elevers arbeten och arbetsmiljöer träder fram. Dessa ting och miljöer som syns på bilder eller nämns i berättelser väcker nyfikenhet. Vad kan de säga oss som ger fördjupad kunskap om yrkesutbildningens historia, dess förutsättningar och villkor? För tolkning av dessa bilder och berättelser om utbildningens produktion har jag inspirerats av ansatserna inom skolningens materialitet (*materiality of schooling*), ett perspektiv som i korthet kan beskrivas som ett arkeologiskt närmande till skolans och utbildningens historia (Lawn & Grosvenor, 2005). Perspektivet argumenterar för att se till skolor och de ting som finns i dem som uttryck för värdesystem men också att erfarenheten av dessa och användningen av utrymmen och ting i skolan skapar och förmedlar mening (Burke & Grosvenor, 2008). Den arkeologiska blicken på skola och undervisning kan riktas mot olika typer av lämningar, saker eller rum som skvallrar om en betydelse eller mening för de som deltog i verksamheten. Bilder eller beskrivningar av lärmiljöer; ett hustak, ett snickeri, ett kök eller på elevarbeten; en möbel, en klänning eller ett dukat bord ger möjlighet att både upptäcka och bättre förstå information vi möter i mer traditionellt textmaterial (Margolis & Fram, 2007).

Materiality of schooling är kanske främst utnyttjat inom den internationella utbildningshistoriska forskningen men tendenser till att utnyttja tingen som källor till förståelse av olika samhällsföreteelser har börjat leta sig utanför dess klassiska vetenskaper som arkeologi och antropologi. Inom sociologin kan nämnas ett arbete som *The design of everyday life* av Elizabeth Shove m.fl. (Shove, Watson, Hand & Ingram, 2007), där den övergripande frågan författarna undersöker är hur föremål skapar vår vardag, hur dynamiken mellan ting och vardagens praktik ser ut. Min egen fråga liknar denna men riktas specifikt mot utbildningens vardag. Hur såg verkstadsskolans vardag ut? Med svar på den frågan kan vi skapa en bild av hur det gick till i en yrkesutbildning baserad på produktionsarbete och fånga dynamiken mellan, rummen, tingen och den historiska, kulturella och pedagogiska kontext som yrkesutbildning är en del av.

Ett intressant arbete som tar sin utgångspunkt i tingen är Moreno Pedro L. Martínez (2005) arbete om skolbänkens historia och utformning. Valet av det specifika tinget som utgångspunkt menar Martínez berättigas av att:

The resources and objects are charged with significance, telling us of the intra-history of the educational process, its practice, teaching methodology, school or-

ganization, relationships between students, teachers, administrators, school as an institution and society (Martínez, 2005 s. 71).

Det kan förefalla vara stora anspråk på frågor som vi kan få svar på i detta citat men ting som producerats för, eller som i fallet med verkstadsskolorna, både *i* och *för* utbildningen och skolan, har potential att tillföra information om de sätts i förhållande till den skriftliga produktionen av dokument som rör skola och utbildning specifikt men även samhället generellt. Martínez visar hur förändringen av skolbänkens utformning och placering pekade mot både ideologiska och hälsopolitiska idéer i samhället och hur de genom skolbänken kom att bli en del av undervisningen. Tingen blir ledtrådar att följa till en större kontext där meningar bryts och förändringar skapas. Metoden som utformas i detta perspektiv blir en slags koncentrisk utvidgning av den kulturella och sociala kontexten kring föremålet (Martínez, 2005).

När nya och andra ting skapades och lärandeområden omstrukturerades under andra hälften av 1900-talet blev de en del av en förskjutning från lärande i arbets tradition till ett metodbaserat lärande i skolans tradition som ägde rum under andra hälften av 1900-talet (Broberg, 2014). Ett närmande till denna förskjutning genom de ting och rum som de lämnade efter sig kan ge oss inte bara inblick i den pedagogiska förändringen i yrkesutbildningen utan också på vilket sätt det fick konsekvenser för yrkesutbildningens plats i samhället, vilket också är artikelns ambition att synliggöra.

Bakgrund: produktion som pedagogisk metod och verkstaden som skola

Från 1920-talet och i omkring 50 år var en del av svensk yrkesutbildning organiserad i olika skolformer som gick under samlingsnamnet "praktiska ungdomsskolor". Systemet bestod av lärlingskolor, yrkesskolor, kortare kurser och verkstadsskolor. Lärlingskolan var den skolform som samlade flest elever och för att bli antagen till denna utbildning krävdes att eleven hade en anställning som lärling. De praktiska yrkeskunskaperna förväntades eleven tillägna sig i produktionen på en arbetsplats, yrkeskunskaper som sedan skulle fördjupas genom teoretisk undervisning på skolan. I verkstadsskolorna tillhandahölls både praktisk och teoretisk undervisning av samma huvudman (Larsson, 2001; Olofsson, 2005). Sett från ett pedagogiskt perspektiv hade dessa skolformer en gemensam kärna, produktionen. Lärlingskolan form ansågs länge överlägsen just på grund av att den erbjöd lärande i praktiken. Det pedagogiska imperativet att yrkeskunskaper lärdes bäst i "verkligheten", det vill säga ute i produktionen, ifrågasattes inte på allvar förrän på 1950-talet (Olofsson, 2001, 2005). Verkstadsskolorna var från början något av ett pedagogiskt experiment som delvis utmanade detta imperativ men som i stor utsträckning också följde det.

Försök med verkstadsskolor gjordes bland annat därför att det kunde vara svårt att i tider av lågkonjunktur få anställning som lärling och därmed erbjöd verkstadsskolan en möjlighet att träna för ett yrke och därmed öka möjligheterna till anställning (SOU 1938:26). Verkstadsskolornas verksamhet byggdes emellertid upp utifrån lärlingsutbildningens modell och innehöll lika mycket praktiskt arbete som en lärlingsanställning, lika mycket och samma teoretiska undervisning som i lärlingsskolan. Det betydde i praktiken att eleverna i verkstadsskolan arbetade (ibland mer än) 42 timmar i veckan och att läsåret inte hade sommar- och jullov utan semester och lediga helgdagar (Larsson, 2001). I praktiken kan man säga att med lärlingsskolan som förebild blev verkstadsskolans uppgift snarare att tillhandahålla en arbetsplats än en skola. Det finns fler saker som talar för att betrakta verkstadsskolan som mer verkstad än skola. Verkstadsskolorna under 1900-talets första hälft drevs som små företag med kundkontakter i det lokala samhället och en budget som omfattade materialkostnader och lön till elever i form av så kallad flitpeng (Broberg, 2014).

Kärnan i utbildningen var den saluvärdiga produktionen, precis som i lärlingsutbildningen. Med saluvärdig produktion menas här både extern och intern produktion. Till den externa produktionen hörde de arbeten som utfördes på beställning av verkstadsskolorna. Men till produktionen kan också räknas en slags självhushållning med ett visst marknadsvärde. Det mest iögonfallande exemplet på detta är kanske de skolor som byggdes av elever. Det var också vanligt att elever skötte underhåll av och reparationer i skolan som en del av sin utbildning (Broberg, 2014). De ekonomiska aspekterna av verkstadsskolornas produktion ska inte förbises, de var dyra att driva och det var inte fråga om några höga statsbidrag. Det politiska stödet för lärlingsutbildningen kan också ses i ljuset av ekonomiska förutsättningar där den praktiska (och största delen) av utbildningen finansierades av företagen. Men det intressanta för denna undersökning är synen på det pedagogiska värdet av att göra "på riktigt". Produktionen i verkstadsskolorna var, sett från detta perspektiv, inte så mycket en ekonomisk fråga utan en kvalitetsfråga för undervisningen.

Uppfattningen om att lärande i arbetet gav den kvalitativt bästa yrkesutbildningen dominerade fram till seklets mitt och speglas till exempel genom formuleringar i utredningar och stadgor från 1920- och 1930-talet. I texterna sätts lärande i arbete i relation till lärande i skolan och jämförelsen föll ofta ut negativt för skolförlagd utbildning som alltså ansågs ge kvalitativt sämre yrkeskunskaper. I en tidig undervisningsplan i arkivet efter Stockholms stads yrkesskolor framgår det att: "För befordrande av lärjungarnas uppfattning av arbetets natur tillverkas i lämplig utsträckning såsom tillämpning saluvärdiga arbeten" (LYS A1A 1922, Bilaga A1). Likaså i Verkstadsskoleutredningen 1938 framhölls att: "För vinnande av en verklig yrkesutbildning måste dock lärjungen även syssla med vanligt produktivt arbete. Endast därigenom lär han sig yrket" (SOU 1938:26, s. 186).

Båda citaten pekar på att produktion *skulle* ingå i utbildningen, den ena hänvisar till kravet att lära sig "arbetets natur" och den andra pekar på behovet av produktion för "verklig yrkesutbildning". Dessa formuleringar ger också en fingervisning om vikten av helhetssyn i utbildningen där både tillägnandet av yrkeskunskaper i strikt mening och en socialisering in i en yrkesgemenskap var av stort värde och att produktion var vägen dit.

Produktionens rum och ting ger form åt yrkesutbildningens innehåll och relation till samhället

Den yrkespedagogiska diskursen under tidigt 1900-tal förordade alltså produktion och de eventuella problem som kunde uppstå var före 1950-talet nedtonat till kortfattade maningar om att inte låta produktionen bli så ensidig att utbildningen blev för snäv. Men produktion i sig var ännu helt oproblematiskt.¹ Hur såg den då ut, var tog den plats, vad tillverkades och vilka pedagogiska konsekvenser fick det?

Yrkesutbildningens materialitet och spatialitet

Nedanstående bilder visar undervisning och lärmiljöer från två verkstadsskolor inom Stockholms stads lärlings- och yrkesskolor under 1920- och 1930-tal.

Bild 1. Verkstadsskolan för murare, ett klassrum mitt i staden. Källa: Stockholms stadsarkiv.

Bild 2. Verkstadsskolan för skräddare i en ateljévåning med öppna dörrar och mästare i mitten. Källa: Stockholms stadsarkiv.

Yrkesutbildningens klassrum och skolbyggnader kan ibland stå i stark kontrast till den traditionella skolan. Den första bilden visar verkstadsskolan för murare i full färd med att bygga ett hus i Stockholm. Bild 2 visar skräddarelever som syr kläder och yrkesläraren på sitt kontor. Inom *materiality of schooling* poängteras att den spatiala dimensionen av skolans utformning ger uttryck för skolors olika strävanden, och pedagogiska förutsättningar (Burke & Grosvenor, 2008; Vinao, 2005). Med det menas att arkitektur och lokalisering av skolan inte bara visar vilken bild av sig själv och dess kunskapsproduktion som skolan vill förmedla utan även vilka möjligheter till lärande som skapas. Med utgångspunkt i detta ger bilderna inte bara en illustration av yrkesutbildningens vardag de ger också ledtrådar till vad produktion som pedagogisk praktik hade för innehåll och vad det förde med sig av organisatoriska problem och möjligheter. Verkstadsskolorna var sällan synliga som skolor, som bilderna visar kunde skolornas lokaler och lärandets lokalisering vara allt från ett bygge mitt i staden under bar himmel till ateljévåningar i vanliga hyreshus. En folkskola eller ett läroverk var lätt att känna igen. Läroverkens pampiga byggnader var tydliga symboler för en kunskapsproduktion som visade en position högt upp i utbildningshierarkin. Som inslag i gatubilden var läroverken symboliska utan någon praktisk funktion utom för dess lärare och elever. Dess verksamhet var däremot mindre synlig för det omgivande lokalsamhället, till skillnad från verkstadsskolornas. Det murareleverna gjorde var fullt synligt för alla som passerade, låt vara att de som passerade kanske inte kunde se att de var just elever och dess verksamhet lämnade tydliga avtryck i samhället. Läroverkens elever kunde däremot vara synliga som elever genom symboler som till exempel abiturientmössor eller studentmössor medan deras verksamhet hade en betydligt mer fördröjd och mindre visuell effekt i samhället.

De kunder som besökte verkstadsskolan för skräddare kom in i skolan, hade personlig kontakt med eleverna som tog mått, visade tyg och sydde upp deras

beställningar. Yrkesutbildningens lärande rum gav möjlighet till möten mellan yrkesutbildningen och det omgivande samhället. I bild 3, som visar verkstadsskolan för charkuteri i Stockholm på 1920-talet syns ett sådant möte, ett möte mellan kunder och elever.

Bild 3. Kvarterets hemmafruar köper koro av eleverna i verkstadsskolan för charkuterier. Källa: Stockholms stadsarkiv.

Det finns fler exempel som bidrar till bilden av verkstadsskolan som välintegrerad i det lokala samhället. Bilmekanikerna i Södertälje var utspridda i olika garage runt om på orten (TPU 6:1958). På samma sätt var de olika utbildningarna i Katrineholms yrkesskola inhysta i olika kvarter och hos några av de större företagen på orten (TPU 8:1956).

Den omvända synlighet och osynlighet i jämförelse med den traditionella skolan som bilderna antyder leder vidare till frågor om förutsättningarna för detta. Verkstaden *som* skola krävde en god förankring i det lokala samhället vilket man också var tydlig med i verkstadsskolutredningen.

För avyttringen av den säljbara produktionen i form av arbeten inom eller utom skolverkstäderna, som för vinnande av effektivitet i undervisningen bör förekomma vid centrala verkstadsskolor, är det av vidare värde att nära kontakter erhållas med industriföretagare och hantverkare, men nämnda syfte torde delvis kunna vinnas även genom att förbindelser knyts med en talrikare befolkning på landsbygden i skolans närhet eller i städerna däromkring (SOU 1938:26, s. 113).

Citatet belyser vikten av verkstadsskolans närhet eller kanske till och med inblandning i det lokala samhället som synliggörs i bilderna ovan. Utan den förankringen skulle det varit svårt att skaffa produktionsarbete eller avyttra

någon tillverkning. I en skolverkstad utan saluvärdig produktion är denna länk till den närmaste omgivningen inte nödvändig och verkstadsarbetet i skolan blir mer avhängigt sina relationer till skolans skapande av sig själv som skola snarare än som företag. Detta blir tydligt i Boel Berners *Kunskapens vägar* (1989). I en av intervjuerna med en yrkeslärare på gymnasiet ser man tydligt hur verkstadsarbetet styrs av olika lektioners förhållande till varandra. En lärare menar att: "Det är för mycket spring [...]. Det är raster hit och de ska gå på tillval dit [...]. Man har precis kommit igång, har stått en och en halv timma för att få igång en fräs - och så är det någonting annat!" (Berner, 1989). Lektioner och dess ordnande i förhållande till övriga skolans arbete ses här som ett exempel på hur det skolinterna är en betydande styrmekanism i undervisningen. I kontrast till skolverkstaden styrdes istället verkstadsskolan av produktionens villkor som också påverkade dess lokalisering och rumsliga utformning.

Verkstadsskolans placering som "skolan mitt i byn" med kundkontakter och samarbete med företag, gav lärandet andra förutsättningar än då skolan blev en skolbyggnad. En sådan förutsättning relaterar till möjligheten att fostras in i en yrkesgemenskap. Med det menas då de förutsättningar som skapades med hjälp av och genom de krav som kunde ställas utifrån genom att elever och kunder möttes men också genom att elever lärde sig om verksamheten som helhet genom möjligheten att iaktta mäster i rollen som företagare. Bild 2 från en verkstadsskola för skräddare porträtterar en verksamhet som består av både praktiskt och administrativt arbete. Skräddareleverna syr i den stora salen och i det mittersta rummet sitter en kostymklädd mäster och talar i telefon. Det är öppna genomgångar mellan rummen och man skymtar de färdiga frackar och kostymer som väntar på sina beställare. Rummen gjorde det möjligt att se och höra hur företagande går till.² Verkstadsskolans rumsliga ordnande möjliggjorde vad Lave och Wenger (1991) beskriver som ett legitimt perifert deltagande, en viktig aspekt av det situerade lärande som utmärker lärlingstraditionen. I andra fall, fångade på bild, där lokalen från början inte gav dessa förutsättningar kunde visualisering av företagande ordnas genom tillbyggda glasburar (se bild 4). Självklart går det att argumentera för att yrkeslärarens kontor gav lika mycket överblick som insyn. Men poängen är att utan den saluvärdiga produktionen blir glasburarna inte nödvändiga för insyn medan översyn kvarstår som funktion. Lärarens arbete med undervisningens ordnande är inte relevant kunskap för elevernas yrkesfostran.

Bild 4. Verkstadsskolan för plåtslagare med inglasat kontor. Källa: Stockholms stadsarkiv.

De äldre verkstadsskolornas utformning och funktion som små företag i samhället speglade också specifika sociala roller där läraren var företagaren och yrkesmannen och där läraren tillsammans med eleverna utgjorde en viktig arbetsgemenskap. Verkstadsskolorna hade åldersblandade klasser genom så kallad succesiv antagning. Elever togs in varje termin och nybörjarna tog över de enklare uppgifterna från de mer erfarna eleverna som fick mer komplicerade uppgifter och större ansvar i takt med deras utveckling. Elever förutsattes lära av varandra och produktionen byggde på att man arbetade som ett team, vilket ställde krav på eleverna att ta ansvar inte bara för sitt eget lärande utan för verksamheten som alla deltog i. För att kunna hålla leveranstider och kvalitetskrav krävdes ett kollektivt ansvar som underströk deras identitet som arbetare snarare än elever (Broberg, 2014). En rimlig tolkning utifrån detta och den tidigare nämnda synliga-osynliga dimensionen av yrkesleven, är att det genom produktionen skapades specifika inre (i form av arbetsorganisatoriska) och yttre (i form av kundkontakter) sociala strukturer som bidrog till elevens yrkefostran.

När förhållandet mellan lärare och elev formades av produktionen och skolan var en arbetsplats kom en del av innehållet att handla om hur eleven levde upp till yrkesetiska aspekter och ett arbetarideal konstruerat kring den vad Ambjörnsson (2001) beskriver som den skötsamme arbetaren. En yrkesskolelev

minns att: "De gamla möbelsnickarmästarna höll styvt på ordning och flit och gamla hantverkstraditioner" (Larsson, 1991, s. 72).

Ordning handlade om punktlighet men också om omsorg om tingen. Verktyg skulle skötas med professionell omsorg. Det handlade dels om ekonomiska värden men i en verkstadsskola med saluvärdig produktion blir det också av betydelse för arbetsplatsens funktionalitet, tingen i utbildningen hjälpte till med denna fostran. Det var viktigt att hålla ordning på sina verktyg, man fick inte låta limpannan koka torr eller göra slipstenen ojämn och så vidare (Larsson, 1991). Skötseln av arbetsplatsen och materialet var nödvändig för produktionen. Kravet på ordning var ett uttryck för kravet på ansvarskänsla för arbetskamraterna också.

I verkstaden fostrades en yrkesgemenskap som delvis var förankrad i de krav som kunderna ställde – det var dem man ansvarade inför i slutändan. I förlängningen kunde en torr limpanna eller en slö klinga drabba alla på verkstaden, inte bara den som kom efter syndaren. På det sättet blir ett värdesystem synligt genom tingen och berättelserna knutna till dem. De värden som blir synligt är arbetsgemenskapens betydelse och normer för "ett bra jobb". I det sammanhanget blir ett annat citat från samma berättelse intressant relaterat till en ordnad och respektabel arbetsmiljö. Med ett bestämt: "Det får lukta svett men inte snusk" (Larsson, 1991, s. 68) ville läraren understryka att det inte gick för sig att släppa väder så det luktade i verkstaden. Svett vittnar om hårt arbete medan det andra symboliserade dåligt uppförande och okunskap om sociala normer.

Att hålla snyggt omkring, och då räknades även i det här fallet verkstadsluften var av betydelse eftersom verkstadsskolan var tillgänglig för utomstående. Ett ordnat rum där till och med luften förmedlade yrkesetiska normer gav ett respekterat intryck hos kunderna. Tingen och rummet, relationerna de bidrog till att skapa både inom arbetsgemenskapen och med det lokala samhället fick på så vis betydelse också för yrkesfostran.

I produktionen, produktionens rum och dess placering fanns en idé om vad lärande och lärare förväntades göra och hur de skulle interagera (Burke & Grosvenor, 2008). Det bidrog till att skapa specifika sociala relationer mellan lärare och elev, mellan elever och mellan avdelningen (klassen) och omvärlden.

Förtingligade kunskaper

Expansionen av yrkesutbildningen under 1950-talet tog sig ett konkret uttryck i nya skolbyggnader. De nya skolorna var byggnader som byggdes för lärande primärt istället för att nyttjas för både lärande och produktion. Inbyggt i den förändringen finns något som kan beskrivas som skillnaden mellan att *etablera* och att *bygga* en skola. Produktionen som metod ställde krav på det förra medan den metabaserande inlärningen kunde frigöra skolan från den lokala kontexten med allt vad det innebar av olika företagstraditioner och behov på olika

orter. Med etablering menas här, det sätt som en skolenhet³ växte fram under en längre tid.

Etablerandet av en verkstadsskola kunde gå till som i Karlskrona där man helt enkelt började med en avdelning byggelever och sedan succesivt fyllde på avdelningar vartefter behovet krävde murare, målare, elektriker och så vidare. Karlskrona centrala verkstadsskola startades upp 1936 med en avdelning byggelever, 1952 kunde den invigas. Ett antal elever hade då fullgjort sina olika utbildningar genom att vara en del av uppförandet av verkstäder, teorisalar, administrationsbyggnad och elevhem (Hansson, Ström & Werlemark, 1996; TPU 9:1952).

Östanås yrkes elever i Älvsbacka byggde som nämnts i inledningen fyra skolbyggnader och ett mindre bostadsområde. Vid invigningen konstaterade en stolt landshövding att "Här skall skapas gesäller och mästare" (TPU 4:1945, s. 113). I artikeln där landshövdingen uttalade sig framgår också något av mängden arbete ett sådant projekt drog med sig och vilka olika möjligheter till lärande man skapade. Till exempel nöjde man sig inte med att låta eleverna lägga taket, de fick även tillverka maskinen de skulle hyvla takstickorna med (a. a.).

Inredningar och föremål till skolan gjordes på detta sätt till del av utbildningen och fler intressanta exempel finns i skolornas bokföring över saluvärdig produktion. Genom de listade föremålen går det att se hur skolans behov av underhåll (ny el, VVS-ledningar, målning, nya golv m.m.) eller nya möbler blev en del av utbildningen för olika yrkes elever. Eleverna tillverkade till och med administrativa hjälpmedel för skolan, vilket framgår av ett protokoll från Häggviks centrala verkstadsskolors styrelse 1962. "Beslöt styrelsen [...] att en ljuskopieringsapparat skulle tillverkas vid skolan för dess egna behov" (LA, A1 1962).

Ett vackert förtingligande av kunskap var inredningen till stadsfullmäktiges sessionssal i Karlskrona och den ordförandeklubba i ebenholts med silverinläggningar och tillhörande schatull med intarsia, som förlänades stadsfullmäktige 1945. Dessa var inte bara elevernas kunskaper i materialiserad form de fungerade som förmedlare av information, de gav insyn i skolans verksamhet för utomstående, i detta fall, politiskt viktiga kontakter i form av hela stadsfullmäktige, som bokstavligen satt på möbelsnickarelevernas förtingligade kunskaper. Rektorn för just denna verkstadsskola förefaller dessutom ha varit ytterst medveten om att yrkesskolans status kunde förbättras genom att visa upp vilka kunskaper man utvecklade och tog, enligt utsago, varje tillfälle i akt att visa upp elevernas arbeten (Hansson m.fl., 1996). I den metodbaserade yrkesutbildningen i skolverkstäderna tillverkades inte längre den här typen av bruksföremål som kunde visas upp eller användas. De rena övningsobjekten utan varken ekonomiskt värde eller bruksvärde började användas i allt högre utsträckning från slutet av 1950-talet och framåt. Dessa ting tillverkades utifrån skrivna arbetsinstruktioner med syftet att lära och träna handgrepp inte skapa.

De produkter som skapades genom den här typen av lärande fick olika beskrivningar och interna tillnamn som "monster", "fantasifoster" eller "tillverkning för skrotlådan" (Linde, 2000; TPU 3:1956; TPU 3:1966). När en elev svetsat en konstruktion med en blandning av tekniker eller sytt ihop tygstycken med olika sömmar hade eleven tränat olika delar men resultatet var bara begripligt och av intresse för läraren. Skillnaden mellan den saluvärldiga produktionen och de rena övningsobjekten ligger inte bara i yrkesutbildningens tillgänglighet och synliggörande i meningen *insyn*, en fördjupad aspekt av tillgängligheten och synliggörandet är *deltagande*. Resonemanget utgår från en dimension av lärande som utvecklas i förhållandet mellan en tillverkare (i vid mening det vill säga även utförare av service) och kund som kan beskrivas som utvärdering genom respons (Ferguson, 1993; Nielsen & Kvale, 2000). Genom att något tillverkas för någon blir tillverkare och kund en del av samma process där kvaliteten förhandlas. Genom den saluvärldiga produktionen blev alltså kunderna delvis inblandade även i bedömningen av eleverna arbete.

I arkiven gömmer sig foton på olika elevarbeten och i berättelserna om yrkesutbildningen dyker de också upp i sammanhang som berättar något om deras värdering av andra än läraren. På bild 5 visas elevarbeten från Stockholms stads lärlings- och yrkesskolor och i en berättelse från Göteborgs centrala verkstadsskola får vi veta att "Det blev ganska populärt att köpa möbler av skolan. Folk kunde till exempel köpa en gustaviansk möbel för ett mycket hyggligt pris." (Elveström, 1995, s. 14).

De populära möblerna var visserligen billiga men att människor ställde upp dem i sina hem för att göra det stilfullt visar att kunder, elever och lärare samspelade om kvalitetskriterierna. Det gav möjlighet till deltagande av utomstående i utbildningen som den metodbaserade produktionen av övningsobjekt inte hade möjlighet att erbjuda.

Bild 5. Elevarbeten i verkstadsskolan för möbelsnickare. Källa: Stockholms stadsarkiv.

I den senare metodbaserade yrkesutbildningen där fokus i utbildningen snarare låg på lärandet än kunskaperna, det vill säga *hur* man lärde fick en mer framträdande plats i utbildningen än *vad* man lärde. Lärande är också möjligt att visa upp men det kräver andra materialiteter och organisation. På särskilda dagar bjöds (och görs fortfarande) den intresserade allmänheten in till öppet hus där själva undervisningen stod i fokus. En bild (bild 6) från 1970-talets charkuteriutbildning i Brännkyrka gymnasium visar elever som sitter i skolbänkar med uppmärksamheten riktad mot läraren bakom katedern. Två besökare står vid sidan av och tittar på lektionen.

Bild 6. Öppet hus, undervisning synliggörs för intresserad allmänhet i Brännkyrka gymnasium 1970-tal. Källa: Privat ägo.

Med hjälp av en jämförelse mellan bild 6 och bild 3, där kunder köper charkuterielevernas arbeten menar jag att tre aspekter av deltagande kan lyftas fram. För det första att lokalsamhällets deltagande i yrkesutbildningens verksamhet förekommer i både verkstadsskola och skolverkstad. För det andra att deltagandet sker på helt olika vis, genom inbjudan eller av olika behov. För det tredje, det som deltagandet består i, åskådning eller respons får betydelse för yrkesutbildningens innehåll och relation till det omgivande samhället.

Förhållandet mellan olika deltagare och bestämmelserna kring de olika deltagarnas roller i yrkesutbildning avspeglas i den yrkespedagogiska diskursen som sedan både synliggörs och möjliggörs genom materiella och spatiala manifestationer, i hur yrkeslärandets ytor och ting delas av olika människor.

Sammanfattande diskussion

Artikeln syftar till att undersöka den äldre verkstadsskolans produktion genom dess materialitet har synliggjort ett yrkespedagogiskt innehåll vars förutsättningar var skolans egen produktion. Med yrkespedagogiskt innehåll menas här både ett kunskaps- och fostransinnehåll men också en organisatorisk aspekt av betydelse för yrkesutbildningens plats i samhället.

Skolornas produktion var en viktig del av ansiktet utåt, både för skolan och för den enskilda eleven. Anskaffningen av uppdrag och externa arbetsobjekt krävde kontakter och nätverk som skapades genom yrkesskolstyrelsens/rektorns och yrkeslärarnas arbete. Det krävde förtroende för skolans möjligheter att utföra och producera det som kunderna beställde. Det i sin tur krävde att det var god kvalitet på eleverbetena. Med externa arbetsobjekt fanns möjligheten att både visa upp eleverna som arbetare, deras arbeten och skolan som producent av dessa. Verkstadsskolornas miljöer och lokalisering har genom artikeln exempelvis belyst hur produktionens materiella strukturer kunde ge stöd åt det lärande som eftersträvades explicit och sådant som implicit möjliggjordes. Materiella och spatiala dimensioner visar sig på olika sätt innebära en tyst undervisning (Burke & Grosvenor, 2008) som i de här framförda exemplen kunde handla om företagande, yrkesfostran, kvalitet och bedömning.

Den pedagogiska debatten under 1900-talet svängde till fördel för den skolförlagda yrkesutbildningen (Nilsson, 1981; Olofsson, 2001). Etablerade föreställningar om produktionens pedagogiska värde utmanades av en metodutveckling som syftade till att lägga lärandet till rätta efter rationaliseringsrörelsens centrala idéer om systematisering för effektivisering (De Geer, 1978). Effektivitet förknippades inte bara med kvalitet utan även med möjligheten att snabbt inrätta nya yrkesutbildningar från 1950-talet då efterfrågan på yrkesutbildning ökade kraftigt (Lundahl, 1997; Nilsson & Swärd, 1991). Den pedagogiska nyorienteringen bort från produktionens fördelar tillsammans med nya ekonomiska förutsättningar förändrade yrkesutbildningens fysiska miljöer och lokalisering. Verkstaden i de gamla verkstadsskolorna fungerade *som* skola medan 1971 års gymnasiala yrkesutbildning i skolverkstäder var verkstad *i* skolan. De nya skolor som byggdes på så kallade G-orter i och med reformen var byggnader för utbildning utan samma förankring i det lokala samhället som verkstadsskolorna hade. Därtill försvann lärlingsutbildningen och med den en skolform som allra tydligast berättigades av produktionens pedagogiska värde.

Skillnaderna som kan tydliggöras genom att tala om verkstaden *som* skola eller *i* skolan leder ger konsekvenser för en rad olika aspekter i yrkesutbildning. Det berör förutom lärande, kunnande och yrkesfostran också yrkesutbildningens relation till näringsliv och samhälle.

Tidigare forskning om lärande i arbete och lärande i skolan pekar på att det finns motsättningar mellan olika typer av lärande och lärandemiljöer formade

av två olika traditioner för lärande eftersom de ger upphov till olika typer av kunskaper (Billett, 1994, 1995; Brown, Collins & Duguid, 1989). Argument kring "rätt" och "fel" lärmiljö och dess förankring i olika typer av pedagogisk kunskapsbildning historiskt intressanta. Hur pedagogiska föreställningar förändras och förändrar utbildnings- och undervisningspraktiker är viktiga att synliggöra för att kritiskt kunna granska yrkesutbildningens förutsättningar och förändring. För detta är mer traditionellt empiriskt material som utredningar och tidskrifter rikt på information. Artikeln har emellertid strävat efter att synliggöra och pröva mer utforskade källor som bilder på och berättelser om ting och miljöer i yrkesutbildning som komplement till texter. Utifrån de exempel som här framförts kan det argumenteras för att fysiska föremål och rumsliga arrangemang är djupt integrerade i föreställningar om yrkeslärandets innehåll och yrkesutbildningens villkor.

Den rumsliga förändring som sammanhänger med den pedagogiska svängningen mot metodbaserat lärande förändrade också lärarens och elevernas roller och yrkesutbildningens representation i samhället. Produktionen var inte bara en metod för lärande och fostran. Det var ett sätt att underhålla relationerna mellan skolan och det lokala näringslivet (och till detta räknas även de privata kundernas behov av saker och service) en relation lika viktig för eleverna som för olika arbetsgivare. Näringslivet fick genom produktion i samarbete med verkstadsskolorna kontinuerlig information om kvaliteten på undervisningen – förtingligad i elevarbeten och förkroppsligad i arbetande elever. Ett arbete gjort på skolan eller i skolans regi gav insyn i skolans arbete på ett sätt som inte blev möjligt i det senare yrkesgymnasiet. Det var en transparens som samtidigt bidrog till elevernas yrkesfostran. Att vara sedd, inte bara av läraren utan av kunder och potentiella arbetsgivare ställde krav och gav möjligheter.

Lärande i arbete fick stå tillbaka under en period då det metodbaserade lärandet utgjorde grunden för "den goda yrkesutbildningen". Även i 1970-talets yrkesgymnasium och 1990-talets programgymnasium tillämpades praktik ute på arbetsplatser men det tillskrevs inte samma pedagogiska innehåll som i de tidigare diskussionerna om värdet att "göra på riktigt". Det handlade snarare om att träna kunskaper inhämtade i skolan än att lära något kvalitativt anorlunda (Broberg, 2014). Idag förefaller det som att lärande i arbete med den äldre betydelsen har fått en renässans i de utgångspunkter och krav som gäller APL (arbetsplatslärande) som en viktig del i alla gymnasiala yrkesutbildningar. Skillnaden är dock fortfarande stor i jämförelse med de gamla verkstadsskolorna eller den tidigare lärlingsutbildningen. I verkstadsskolan hade man möjlighet att både ta arbetet till eleverna och eleverna till arbetet, idag återstår i princip bara det sistnämnda.

Noter

¹ Man kan ana hur etablerad och oproblematiserad synen på skolornas produktion var då man i verkstadskolutredningen till och med föreslog att eleverna skulle bygga sin egen skola för att på så vis sänka kostnaderna för kommunen. Man pekade på att:

”I [...] beräkningar rörande engångskostnader har icke någon som helst hänsyn tagits till de kostnadsbesparingar, som kunna uppstå genom elevernas vid en central verkstadsskola egna arbeten för skolans utbyggande [...]. De verkliga kostnaderna för en central verkstadsskolas upprättande torde med hänsyn till dylika besparingsmöjligheter ofta kunna stanna vid väsentligt lägre belopp än de ovan angivna” (SOU 1938:26, s. 156).

² Stöd för denna tolkning finns även i annat arkivmaterial och i organisations-tidskriften *Tidskrift för praktiska ungdomsskolor* (TPU) där yrkeslärarens roll som förebild nämns eller diskuteras. Se t.ex. TPU 2:1928, ”Verkstadsskolor och verkstadskurser”.

³ Skolenhet används eftersom flera skolformer och utbildningar kunde samlas under samma huvudman, privat, kommunal eller landstingskommunal.

Om författaren

Åsa Broberg är lektor vid Institutionen för pedagogik och didaktik vid Stockholms universitet och verksam huvudsakligen inom yrkeslärarprogrammet.

Referenser

Källor, otryckt material

Muntliga källor

Öjersson, B. Bylaget Älvan. Samtal februari 2012.

Skriftliga källor och bildmaterial

Landstingsarkivet i Stockholm (LA) 6 Centrala verkstadsskolan i Häggvik

A1 Styrelsens protokoll med bilagor Protokoll först vid sammanträde 12/11 1962.

Stockholms stadsarkiv (SSA) 1022 Lärlings- och yrkesskolstyrelsen (LYS)

A1A, Styrelsens protokoll 10/1 1922, bilaga A1.

A1A, Styrelsens protokoll 11/6 1940.

A1A, Styrelsens protokoll 20/8 1957.

A2A, Nämndprotokoll Mekaniska verkstads- och instrumentmakarskolan 18/4 1932.

A2A, Nämndprotokoll Mekaniska verkstads- och instrumentmakarskolan 17/2 1949, bilaga 5.

F5 Fotografier.

Källor, tryckt material

Offentliga utredningar

SOU 1938:26. *Verkstadsskolutredningen* (VU).

Artiklar i Tidskrift för praktiska ungdomsskolor (TPU/YRBI)

Verkstadsskolor och verkstadskurser 2:1928.

Östanåpojarna byggde själva sitt elevhem 4:1945, s. 113.

Centrala verkstadsskolan i Karlskrona invigd 9:1952, s. 215.

Katrineholm landets första inbyggda verkstadsskola 8:1956, s. 244.

Södertälje yrkesskola – ett alltför bra provisorium 6:1958, s. 184.

Systematisering i teori och praktik 8:1958, s. 261.

Minnesböcker

Elveström, V. (Red.) (1995). *Från murslev till dataskärm – några eldsjälar inom Göteborgs yrkesutbildning berättar*. Göteborg: Utbildningsförvaltningen Göteborg.

Hansson, N., Ström, S. & Werlemark, B. (Red.) (1996). *Lära för livet: Centrala verkstadsskolan i Karlskrona*. Karlskrona: Karlskrona Skolhistoriska Förening.

Larsson, S-A. (Red.) (1991). *Från yrkesskola till S:t Eriks gymnasium: En minnesbok om industri- och hantverksutbildningen i Stockholm*. Stockholm: S:t Eriks gymnasium.

Litteratur

- Ambjörnsson, R. (2001). *Den skötsamme arbetaren: Idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880–1930*. Stockholm: Carlssons Bokförlag.
- Berner, B. (1989). *Kunskapens vägar: Teknik och lärande i skola och arbetsliv*. Lund: Arkiv.
- Billett, S. (1994). Situated learning in the workplace: Having another look at apprenticeship. *Industrial and Commercial Training*, 26(11), 9–16.
- Billett, S. (1995). Workplace learning: Its potential and limitations. *Education and Training*, 37(4), 20–27.
- Brown, J.S., Collins, A. & Duguid, P. (1989). Situated cognition and the culture of learning. *Educational researcher*, 18(1), 32–42.
- Burke, C. & Grosvenor, I. (2008). *School*. London: Reaction Books.
- De Geer, H. (1978). *Rationaliseringsrörelsen i Sverige: effektivitetsidéer och socialt ansvar under mellankrigstiden*. Stockholm: SNS.
- Ferguson, E.S. (1993). *Engineering and the mind's eye*. Cambridge: The MIT press.
- Larsson, L. (2001). *Industri- och hantverksutbildning under två sekel*. Uppsala: ÅSU.
- Lave, J. & Wenger, E. (1991). *Situated learning: legitimate peripheral participation*. Cambridge: Cambridge University Press
- Lawn, M. & Grosvenor, I. (Red.) (2005). *Materialities of schooling Design – Technology – Objects – Routines*. Oxford: Symposium Books.
- Linde, G. (2000). *Det ska ni veta! En introduktion till läroplansteori*. Lund: Studentlitteratur.
- Lundahl, L. (1997). *Efter svensk modell: LO, SAF och utbildningspolitiken*. Umeå: Borea.
- Margolis, E. & Fram, S. (2007). Caught napping: Images of surveillance, discipline and punishment on the body of the schoolchild. *History of education*, 36(2), 191–211.
- Martínez, P.L.M. (2005). History of School desk development in terms of hygiene and pedagogy in Spain. I M. Lawn & I. Grosvenor (Red.) *Materialities of schooling Design – Technology – Objects – Routines* (s. 71–96). Oxford: Symposium Books.
- Nilsson, A & Svärd, B. (1991). *The quantitative development of vocational education in Sweden 1950–1990*. Lund: Lunds universitet.
- Nilsson, L. (1981). *Yrkesutbildning i nutidshistoriskt perspektiv: yrkesutbildningens utveckling från skråväsendets upphörande 1846 till 1980-talet samt tankar om framtida inriktning*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Olofsson, J. (2001). Partsorganisationerna och industrins yrkesutbildning 1918–1971 – en svensk modell för central trepartssamverkan. *Scanida*, 67(1), 61–106.
- Olofsson, J. (2005). *Svensk yrkesutbildning: Vägval i internationell belysning*. Stockholm: SNS.
- SCB. (1984). *Elever i skolor för yrkesutbildning 1844–1970: Pupils in schools of vocational education in Sweden 1844–1970*. Stockholm: Statistiska centralbyrån.

Shove, E., Watson, M., Hand, M. & Ingram, J. (2007). *The design of everyday life*. Oxford: Berg.

Vinao, A. (2005). The school head's office as territory and place: location and physical layout in the first Spanish graded schools. I M. Lawn & I. Grosvenor (Red.), *Materialities of schooling Design – Technology – Objects – Routines*. (s. 47–70). Oxford: Symposium Books.